

דעת השל"ה הקדוש על זיהוי מקום המקדש (תשובה לתגובת הרב עמיחי אליאש)

- א. השמטת אבן השתיה בדברי השל"ה
- ב. דברי הכפתור-ופרח
- ג. דברי רבנו עובדיה מברטנורא
- ד. דעת השל"ה על הכותל המערבי

א. השמטת אבן השתייה בדברי השל"ה

לענ"ד דברי הרב עמיחי "דיינו לדמיין מה היה כותב הרב עזריה עצמו, או אפילו הרדב"ז, לו היה נדרש להוכיח שזהו מקומו של הר הבית" הם שורש טעותו, גם בסוגיה זו וגם במחלוקתנו בעניין הכפתור-ופרח. לכל תקופה שאלותיה שלה, הנושאים שעומדים על סדר יומה, והנושאים שאינם זוכים לתשומת לב מרוב פשטותם או משום שאין בהם עניין לציבור. מי שעבורו זיהוי כיפת הסלע הוא נושא משמעותי לדיון ויש בו איזה חידוש – יעלה אותו כמובן על ראש שמחתו; ומי שעבורו ועבור בני דורו הוא עניין מובן מאליו, ו/או חסר משמעות מעשית – לא בהכרח יטרח להזכיר אותו, בפרט באיגרת שלומים. לא ניתן ללמוד משתיקתם של קדמונים בלי לצלול לעומק ההוויה של האיש והתקופה, ומוטב ללמד לשוננו לומר "איני יודע" מאשר לטעון בבטחה לפשר השתיקה.

טענת הרב עמיחי שהשל"ה העדיף את המסורת על עמק יהושפט, למשל, על פני המסורת על אבן השתייה מאחר שהיא "סיפור על אירוע שהתרחש בנקודה מסוימת אחת" ש"יכול בהחלט להתחדש ע"י בדיה או טעות", ו"אין אנו יודעים מי היו היהודים האלו ועד כמה ניתן לסמוך עליהם", הרי סותרת בעליל את כל רוח דבריו של השל"ה על מהימנות המסורת ורציפותה, ואין צורך לכפול דברים כי רוכלא. מנין לנו שהשל"ה הכיר בכלל את הסיפור הנפוץ כיצד זוהתה האבן?

אפילו אם אקבל (לרגע כמימריה ולצורך הדיון) שהשל"ה נמנע במכוון מלהזכיר את אבן השתייה מפני שלא היה בטוח בזיהויה, מה משמעות הדבר? האם חקר ובדק את כל המידע בעניין והגיע למסקנה שאין בו ממש? הבדל גדול יש בין הטלת ספק לפני בירור כלשהו לבין ספק שלאחריו. האם עיין בתשובת הרדב"ז וחלק עליו וסבר שהכרעתו אינה מוסמכת? תשובות הרדב"ז נדפסו אחרי פטירת השל"ה, ובספרי השל"ה לא ראיתי שום איזכור לרדב"ז. לפיכך, גם אם שתיקה זו מכוונת אין בה ראיה אלא לכך שהשל"ה לא היה

מוכן לקבל באופן אוטומטי את מה ששגור בפיהם של יהודי ירושלים בעניין זה ללא דרישה וחקירה. לענ"ד גם סברה זו נסתרת מכל מהלכו, אבל לא ניתן להעמיס עליו יותר מכך.

ב. דברי הכפתור-ופרח

טענתי שדברי השל"ה "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה" וכו' מאשרים שאכן זיהה את מקום קודש הקודשים. ועל כך טוען הרב עמיחי: כיצד יכול היה השל"ה לכתוב זאת אם הוא מסתמך על פרט שאותו לא הזכיר כלל? התשובה פשוטה לענ"ד: השל"ה כותב על מכלול האתרים, שהם מסורת מבוססת וודאית עד כדי כך שהיא מספקת גם לחידוש העבודה. על סמך איזה פרט בדיוק יתאפשר חידוש העבודה בנקודה זו של איתור מקום המזבח? את זאת לא כתב, ואין זה מעניינו של המכתב. כפי שכותב הרב עמיחי עצמו, זו לא הייתה שאלה מעשית על הפרק. החשוב לו הוא שיש מסורת ברורה ורצופה על מקום המקדש, עד כדי כך שלדעת השל"ה היא מאפשרת את חידוש העבודה. אנחנו יכולים להסיק מכך שהייתה לו ודאות גם על מקום קודש הקודשים, אבל למטרת המכתב זה לא נצרך. אם השואל היה מתעניין בחידוש העבודה ושואל האם ועל סמך מה ניתן לעשות זאת, היה מקבל תשובה מפורטת לעניין זה, אך זה לא הנושא.

הרב עמיחי מגיה "וכן" במקום "לכן", ומפרש שהשל"ה הזכיר זאת כדי לאשר שקדושת המקדש קיימת. לענ"ד ההגהה עצמה סבירה, אבל הביאור מופרך. וכי לזה השואל זקוק? הרי ברור שמי שתוקף את עצם המגורים בירושלים מחשש לביאת מקדש בטומאה סובר שקדושת המקדש קיימת. הרי כך פותח השל"ה את מכתבו: "מה שתמה על דירתי בירושלים ע"ה ת"ו מחמת קדושת מקום המקדש בקדושתו עליו אף בחורבנה", ולא על זה צריך השל"ה להביא לו ראיות. ניכר שהשואל פקפק באמינות תיאורו ומסקנותיו של הכפתור-ופרח, לרבות אמינות הסיפור על כוונת הר"י מפאריז להקריב קורבנות, כוונה שמעידה על כך שיש בידינו זיהוי ברור של המקום. ועל כך מגיב השל"ה, שהתיאור כולו אמת ויציב ונכון, על כל המשתמע ממנו.

ג. דברי רבנו עובדיה מברטנורא

הרב עמיחי תמה על הצעתי שהברטנורא קיבל את זיהוי קודש הקודשים ופקפק בזיהוי האבן, ומכוח זה נכנס לדחקים בלשונו. לענ"ד ההסבר לחילוק זה הוא שסביב האבן המציאו המוסלמים סיפורי "אלף לילה ולילה" על כך שהיא מרחפת באוויר. מה עוד שמלשון חז"ל ביומא אפשר להבין שהאבן אינה מהסלע הטבעי אלא הובאה למקום, וממילא אפשר שגם נלקחה.

ד. דעת השל"ה על הכותל המערבי

הרב עמיחי מציג אפשרות נוספת, שהשל"ה אמנם סבר שניתן לזהות את מקום המזבח ולחדש את העבודה, אלא שלדעתו הנתון שעליו התבסס אינו כיפת הסלע אלא הכותל המערבי, שאותו זיהה השל"ה ככותל העזרה.

טענה זו שהכותל המערבי הוא כותל העזרה יכולה להיאמר בשתי דרכים: האחת, שהר הבית נמשך ממערב לכותל המערבי המוכר כיום, ולפי זה אסור להיכנס לרחבת הכותל ללא טבילה. השנייה, שהכותל המערבי של העזרה התלכד עם כותל הר הבית, דהיינו שלא היה "חיל" ו"הר הבית" ממערב לעזרה, וכפי שדקדק הרב קורן (מעלין בקודש ל עמ' 79) מדברי הרדב"ז.

הרב עמיחי מצדד באפשרות הראשונה, על סמך דברי השל"ה (פיסקה 6): "וכשאנחנו הולכים ומתפללים נגד כותל מערבי ומשתחיים לה' יתברך ורואים כותל מערבי בזה המקום אשר אנחנו עומדים ומשתחיים, אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף אלפים מהספיקות". משמעות לשון זו שנהגו לעמוד במרחק מסוים מהכותל. וכן (פיסקה 7): "להשתחוות להשי"ת מול כותל מערבי". ומה שכתב (פיסקה 4) "רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני חטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה" פירושם שאנו אומדים כמה יכול היה הר הבית להיות במערבו, עד 156 אמה לכל היותר, ומתרחקים מהכותל המערבי בשיעור זה.

לענ"ד דברים אלו מופרכים, מכמה טעמים:

1.

כפי שכתב הרב עמיחי, הרי השל"ה מאשר במפורש את דברי הכפתור-ופרח, ואף מזכיר בקצרה את דבריו "אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחוויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר באים עד אותם הכותלים ומתפללים לאל יתעלה לפני אלו השני שערים שהזכרנו". הכפתור-ופרח מדבר במפורש גם הכותל המערבי ומזכיר את שער קיפונוס, ועל כל הכתלים אמר שמותר ונהוג להתקרב אליהם (אם כי ציין במיוחד את התפילה בשערי רחמים דווקא, כפי שהארכתי במעלין בקודש לה עמ' 25). פלא בעיני כיצד הרב עמיחי מבטל זאת על סמך דקדוקים בשל"ה. ואם בנקודה זו ביטל את מהימנות המסורת הירושלמית שהביא הכפתור-ופרח, הרי בכך שמט את הבסיס העיקרי לכל דבריו על רציפות המסורת ומהימנותה ועל כך שאין כל חשש במגורים בירושלים.

1. שכן ת"ק אמות בניכוי קפ"ז אמה של העזרה ממזרח למערב עולים לשי"ג אמה, ומאחר ש"מיעוטו במערב" אפשר שהר הבית במערבו יהיה קנ"ו אמות לכל היותר.

.2

השל"ה חוזר ואומר שהכול מסומן וברור, כלשונו (פיסקה 8): "הבא להתקדש בדירת ירושלים אשריו ואשרו, והכל מסומן ומצוין ולא יש ספק וספק ספיקא עד אלף ספיקות". אם הגישה לכותל המערבי מותרת רק עד גבול מסוים שאינו מסומן היטב, הרי שוברו בצדו, וצדק השואל החושש מן המגורים בירושלים! גם שיעור קנ"ו אמה שהזכיר הרב עמיחי, והחשבון המורכב שעליו הוא מתבסס, לא מוזכר כלל בדברי השל"ה. ואם כוונת השל"ה שצריך להתרחק מהכותל המערבי בשיעור חמש מאות אמה, הרי זה מגיע אל לב הרובע היהודי של היום, עד ככר "החורבה", ואין שום ספק שיהודים גרו שם. אדרבה, דווקא בתקופת השל"ה העדיפו יהודים את שכונת 'שרפ' הסמוכה לכותל המערבי והר הבית.²

.3

הרי השל"ה לא מדבר רק על דעתו הפרטית, אלא עונה לשאלה שתוקפת את עצם המגורים בירושלים, והשל"ה עונה שאין שום חשש במה שנוהגים יהודי ירושלים בזמנו, פרט לאיזה מרחץ שהיה עליו דיון והשל"ה החמיר בו (על אודות מרחץ זה האריך הרב קורן, מעלין בקודש ל עמ' 49-54). השל"ה מציין (בפיסקה 8) ש"אמת הדבר שלא היה קצת רוח חכמים נוחה מעם הארצות הבאים לדור ירושלים הסובבים בשוקים ובחוצות לילך אחר מחייתם, והם אינם בעלי תורה, ואולי ישגו וילכו סמוך לגבול המקדש ויתערבו בין הגוים. אבל אנחנו אטו ברשיעי או בשופטני עסקינן?". ברור מלשונו שמדובר בהליכה סתמית בחוצות ובשוקים, כגון המרחץ הנ"ל, ולא בהליכה לכותל המערבי. הוי אומר, אם סבר השל"ה שאסור להתקרב אל הכותל, משמעות כל דבריו שזה היה מנהג ירושלים בזמנו. האמנם?

לעניין זה נוכל להיעזר במקור מימי השל"ה עצמו. בידינו איגרת שנכתבה בי"ד אדר ב' שפ"ה בידי "העולה מקורפו", רבי דניאל פינצי, חכם איטלקי שעלה לירושלים (נתפרסמה ע"י מאיר בניהו, 'ספור דברים מורגלים בירושלים', 'אסופות' א עמ' רטו-רמב).³ הוא הכיר את השל"ה, ואף מזכיר אותו (עמ' רלו) בכבוד בתור חכם ידוע העומד בראש הקהילה האשכנזית בעיר. הוא מתאר את הר הבית וסביבתו (עמ' רלג):

ומשם מתחיל שיפועו של הר הבית... עד שמגיעים אל גובהו של הר ששם היה בית המקדש החרב בעוונותינו, ועתה בנו עליה מוסקיט"א, ואין רשות ליהודים להיכנס בתוכו, ורק חוצה לו סמוך לכותל המערבי להם רשות להתקרב וזה בשעת שלום, כי עתה שהוא עת מנגד גזרו הק"ק שלא תהיה בו דריסת הרגל. וכבר השבוע הראשונה שהגעתי⁴ קודם הגזרה הלכתי עד היסוד בה ונשקטיו

2. 'יהודים בשלטון האסלאם - קהילת ירושלים בראשית התקופה העותמאנית', עמ' 22-25.

3. כפי שמציין בניהו (עמ' רטו), סגנון התיאור בפי חכם זה מדוד ודייקני ולא "ספרותי". תאריך כתיבתה מפורש בסופה (עמ' רמב).

4. בתחילת טבת שפ"ה. הכותב מציין (עמ' רמ) שהגיע לירושלים לפני כחודשיים וחצי.

והשתטחתי לרגליו ושם אמרתי תפילות מסודרות... ועם שנקרא כותל מערבי אינו אותו חלק שהיה מכוון כנגד קדש הקדשים, אחרי שאותו מקום ההשוהו⁵ ליסטים מזויינים ושם בנו המוסקיא כל[ה], ובמקום אבן השתיה בנו מגדל יפה עד מאד. אמנם הוא כותל מערבי של הר הבית, נשאר לצד ימין ממנו לעומד אחריו ופניו למזרח שהוא על קו המדה של אותו כותל המכוון לק"ה הנעלם ממנו.

הוא מזהה כמובן את כיפת הסלע כמקום קודש הקודשים; מתאר את הכותל ככותל הר הבית, ושהמשכו הנמצא מול קודש הקודשים נעלם מאיתנו; והחשוב יותר לענייננו: הוא מספר שנהוג להגיע עד לכותל המערבי ממש, ורק בגלל צרות השעה בשנת שפ"ה – אחרי כתיבת איגרת השל"ה!⁶ – החליטו היהודים להמנע מלהסתובב לידו, כדי שלא לתת בידי המושלים הרשעים חרב להרגנו.⁷

מנהג התפילה סמוך לכותל המערבי ממש מתואר גם במקורות ירושלמיים לפני השל"ה וזמן לא רב לאחריו.⁸

5. בניהו מתקן: חרשוהו, ונ"ל יותר: כבשוהו, כלשון חז"ל "ליסטים כמותך כבשוהו" (ערובין נג ע"ב).
6. כאמור, איגרת ר' דניאל נכתבה בפורים דפרזים שפ"ה, אחרי התאריך המאוחר ביותר האפשרי לאיגרת השל"ה, ראה הערה 1.
7. אכן, ב"חרבות ירושלים" הנ"ל הערה 1 יש תיאור של התכנסויות לתפילה (עמ' 119, 133), אך רק בבתי הכנסת, לא בכותל המערבי, סמוך לו או מולו, כפי שהיה מתבקש בעת צרה שכוו. ראה גם שם עמ' 90, 99 ועוד על חטיפת אנשים לצורך מיקוח והימנעות היהודים מלהסתובב ברחובות. היה מקום אולי לדחוק שאיגרת השל"ה נכתבה בשבט שפ"ה, אחרי שהתקבלה החלטה להתרחק מהכותל, ולדעת השל"ה החלטה נבעה גם משיקול הלכתי. לענ"ד זהו דוחק רב בביאור איגרת השל"ה, הן בתיאורו לשלוות היהודים, כנ"ל, והן מפני שמכל מהלכו נראה שהוא מדבר על המקובל בירושלים מימים ימימה, ולא על החלטה חדשה מלפני שבועות ספורים.
8. א. אגרת ר' שלמה שלומיל מיינשטרל, מצפת שס"ז ('אגרות א"י' עמ' 205), על ר' אברהם הלוי ברוכים, תלמיד האריז"ל: "והאר"י זצ"ל העיד עליו שהוא גילגול של ירמיה הנביא, ואמר לו פעם אחת... לך לירושלים ושם תלך לפני כותל מערבי ושם תשפוך את תפלתך ודמעתך... הלך לפני הכותל המערבי והתפלל שם ובכה בכיה גדולה, בין כך נשא את עיניו וראה ע"ג כותל מערבי דוגמת אשה אחת". ב. על מהר"ם גלאנטי (השני), מראשי רבני ירושלים בשנים תי"ד-תמ"ט, מספר נכדו רבי משה חגיז ('אלה מסעי' עמ' כה): "ומרן הגאון המפורסם אבי אמי מוהר"ר משה גלאנטי זצוק"ל בערב פסחים וערב יוה"כ היה הולך לכותל המערבי, עם היות דכיון פתיחין ליה בעליתיה סמוכות ונראות אל הכותל, שכר פסיעות היה מרוויח ללכת שמה, והיה קורא שם בערב פסח מסכת פסחים ובערב יוה"כ מסכת יומא". ג. בספר 'שאלו שלום ירושלים' לר' גדליה מסימיאטיץ, מתלמידי ר' יהודה החסיד (עלה לארץ בשנת ה'תס"א, נדפס תע"ו) מתאר את התפילה בכותל (מהדור' ירושלים תשכ"ג עמ' 21-22): "וכשאנו הולכים לכותל אנו עומדין אחורי כתלינו ממש סמוך לו... ואף שהנשים בוכים בקול מר אין מוחה בידם, אף שהדיין ישמעאלים הנ"ל דר סמוך לו ממש כנ"ל ושומע את קול הבכיה... ולפעמים בא ערבי קטן ורוצה לעשות איזה רשעת ליהודים, נותנים לו מחט והוא חלף הלך לו".

מאיך, מצאתי מקור משמעותי שנוטה לפירוש הרב עמיחי, בספר 'דרכי ציון' מאת ר' משה פוריית (פורגס) מפראג.⁹ אלו דבריו (עמ' 284): "ליהודי אסורה הכניסה למקום בו עמד בית המקדש. בו במקום נמצא הכותל המערבי, וליהודים מותר לבקר שם מן הצד החיצוני של המקום, ולא מן הצד הפנימי [כנראה עד כאן "אסור" ו"מותר" הוא מבחינת השלטון. ע.א.]. בכל זאת אנו עומדים ומתפללים במרחק מה מן הכותל המערבי, כי מפני הקדושה אין אנו מתקרבים לכותל המערבי".¹⁰ וכן עוד שם (עמ' 296): "בכל יום שני וחמישי... ובכל שבת ויו"ט אחרי מנחה הולכים למקום שממול כותל המערבי ומתפללים שם תחת כפת השמים, כי לכותל המערבי גופא אין אנו הולכים מפני הקדושה כמו שאמרת לעיל בהקדמה, כפי שנמצא בגמרא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי".

לענ"ד אין בעדות זו כדי לבטל את העדות הברורה מזמנו של השל"ה גופו על תפילות בסמוך לכותל. דומני שמנהג זה להתרחק מן הכותל התחיל בעקבות המאורעות בשנים שפ"ה-שפ"ז, בהן נבצר מיהודים להגיע לכותל (כאמור, לאחר כתיבת איגרת השל"ה!), ובלשונו של ר' דניאל פינצי: "גזרו הק"ק שלא תהיה בו דריסת הרגל", כלומר, החלטה של ראשי הקהילה שאסור לכל יהודי לעשות זאת מפני הסכנה. סכנה זו לא חלפה כליל. מקור

מדובר, אפוא, בסימטה הצפופה המוכרת (וראה שם על דרכי ההגעה הנפתלות לכותל). לפי דבריו זהו מנהג קדום: "מעשה שמעתי שבימים קדמונים היה פעם אחד עצירת גשמים ביותר, וגזרו היהודים תענית והלכו עם ספר תורה לכותל מערבית להתפלל ויעתר להם ה' עד שירדו גשמים כ"כ עד שהוכרחו לעטוף הספר תורה בחזירתן לבית הכנסת בבגדיהם". ועוד כתב: "ופעם אחד ערב פסח הלכתי אני וחברי לכותל מערבית של בית המקדש ללמוד סדר שחיטת הפסח ועבודתו כדאיתא בשל"ה, ואמרנו: נלך למי שילוח לטבול, שהוא מים חיים וחייב אדם לטהר עצמו ברגל". הטבילה התבקשה לכבוד הרגל, לא בגלל ההגעה לכותל. ומה שכתב "כדאיתא בשל"ה" מתייחס לאמירת סדר קורבן הפסח (של"ה, מסכת פסחים, פרק נר מצוה, לה), לא לאמירתו בכותל דווקא, ומכל מקום ניכר שלא שמע בשם השל"ה על איסור כלשהו בעניין.

9. נדפס בפרנקפורט ת"י, עשרים וחמש שנים אחרי כתיבת איגרת השל"ה. נכתב במקורו באידיש, ומופיע בתרגום לעברית ב'מסעות ארץ ישראל' של יערי, עמ' 267-304. המחבר היה קרוב משפחה של השל"ה (עמ' 298), והוא מתאר בפרוטרוט את סדרי החיים והתפילות בירושלים.

10. המקור האידישי (מהדו' פ"פ עמ' 9) קשה לקריאה וגם הכתיב בו שונה מהמקובל באידיש כיום. להלן המקור כפי שפענח ידידי הדובר אידיש: "עס דרף [=דארף] קיין יהודי אריין אין פלאץ גין [גיין] וואו דאז [דאס] בית המקדש איז גיסטנדין [געשטאנען]. דיא [די] כותל מערבי שטיט [שטייט] אן [אין] זעלבגיין [זעלבגיין] פלאץ, יהודים מאגין [מעגן] וואל גין [גיין] צו דער כותל מערבי אויסן ווינג [אויסנווייניג] און [ד און] ניט אינן ווינג [אינענווייניג] צום פלאץ צו איין ריין [אריין] גליך [גליך] וואל? טעטן [אולי] צ"ל "בעטן" = "מבקשים", או צ"ל "שטעהן" = "עומדים" מיר פון וואיטן [ווייטן] פון דער כותל מערבי אונד טונן תפלה, דען [=ווייל] פון דער קדושה וועגין גענין [קענען] או "גענין" מיר ניט גאר אן דער כותל מערבי". לדבריו, לא ברור אם "גענין" פירושו "קענען" = "כולים", או ש"גענין" בא משורש "גענענען" = "התקרבות", כפי שתרגם יערי.

מקביל ל'דרכי ציון' על תפילות השבת וסדריהן מול הכותל מופיע כעבור חמישים שנה אצל ר' גדליה מסימיאטיץ,¹¹ ובפיו נימוק זה לאי ההגעה לכותל עצמו:

בכל שבת שחרית אחר יציאת בית הכנסת הולכין מחיל אל חיל מיד לכותל המערבית, והולך הנשיא של ספרדים וכן שאר העם מגדול עד קטן לכותל, אבל אינן הולכין לכותל ממש מפני שהוא רחוק כנ"ל, שצריכין לילך דרך מבואות ושווקים, וגם שמלובשים בבגדי שבת לבנים וגם שהולכין בקיבוץ, ולמה יתראו לפני עם בגלות המר אשר שם, ולכן אינן הולכין לכותל ממש, אבל יש מבואה אחת שדרים בה יהודים... עומדת במקום גבוה... אז הוא יכול לראות מעל גובה הכותל לקרקעית של מקום המקדש, כי אלו החצרים הם קרובים מאוד לכותל מערבית, ושם אומרים המזמורים שנוזכר בהם ירושלים... ומברכין את גבאי א"י שבחו"ל ואת כל המתעסקין במעות לשלוח, וגם מברכין כל אחד את קרוביו שבחו"ל.

דהיינו, למרות שבזמנו מקובל כבר ללכת עד הכותל עצמו כיחידים, כפי שתיאר בעצמו,¹² אין הולכים בקהל רב, מפני הטרחה והפחד.¹³

עוד יש להעיר, שגם אם נקבל דברים כפשטם, שנמנעו מלהתקרב לכותל "מפני הקדושה", משום שאין השכינה זזה ממנו, אין זו אלא הנהגה משום כבוד השכינה. אין להוכיח מפה איסור הלכתי מחמת שהחשיבו אותו ככותל העזרה ואת רחבת הכותל להר הבית.¹⁴

.4

בספר 'חרבות ירושלים' (עמ' 102-107) מסופר שקבוצה גדולה מיהודי ירושלים וחכמיה הלכו בראש השנה שפ"ו ל"מחכמה", על מנת לפדות כמה חכמים ממאסרם ולהשתדל בענייני המיסים שהוטלו על יהודי ירושלים. ה"מחכמה" הוא בית הדין השרעי שהיה מצפון

11. הנ"ל הערה 8, עמ' 22-23.

12. ראה הערה 8.

13. גם מקור משנת תפ"ח (1727) מספר שתושבי שכונת המוגרבים התלוננו שהגעת היהודים לכותל מפריעה להם, והיהודים התחייבו שלא להגיע יותר (אמנון כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי, ח"ג עמ' 116-117).

14. כבר נשתברו קולמוסין על עניין זה שלא זזה השכינה מכותל המערבי, ראה במאמרים שונים ב'מעלין בקודש' לז-לח, ולענייננו יש לציין גם לשל"ה, פרשת תצוה, תורה אור, יא. לענ"ד גם אם אין זה אלא כותל הר הבית, מאחר שהשכינה נאחזת בו כשריד לנוכחותה הקדומה במקדש יש מקום להנהגה כזו של כבוד.

לרחבת הכותל.¹⁵ מן התיאור משתמע שהשל"ה עצמו היה בין הבאים, וקבוצת היהודים לא הוגבלה למינימום הדרוש כיאה להיתר משום פיקוח נפש גרידא. כך מסופר שם:

ויהי בעשרה לחדש אלול שפ"ה... ויהי ממחרת... ויבואו פתאום אל השני בתי כנסיות שבירושלים ת"ו דהספרדים והאשכנזים, ויתפשו ט"ו אנשים הנקובים בשמות: הרב כמהר"ר ישעיה הלוי והחכמים המעולים... ויאספו אותם אל משמר... ויאמר להרוג ח"ו את כל התפוסים אם לא יתנו לו עשרים אלף גרוש... ותלכנה נשי האסורים... ותבאנה עד לפני שער המחכמה ותצעקנה לפני השופט... ובתוך ט"ו יום יצאו רובם מבית הכלא וישארו שמה החכמים המעולים [כאן רשימה של ששה חכמים, והשל"ה אינו ביניהם]... ובליל ראש השנה שפ"ו... ויתקבצו רבים מבני עמנו, ועל ראשם כל החכמים השלמים אשר בארץ המה, ויעשו כלם אגודה אחת וילכו אל המחכמה... ויצו ויתירום בחמלת ה' עליהם בחצות יום ראשון של ראש השנה, ויגילו בני ציון העשוקים... וישובו ביום השני אל המחכמה... על דבר העשרת אלפים גרוש.

לענ"ד מתיאור ההתקהלות משתמע שהיה זה היתר פשוט להיכנס לשם, ואילו היה השל"ה סובר שהמחכמה הוא החיל או העזרה היה הולך במשלחת מצומצמת יותר.¹⁶ הנוהג המקובל אצל יהודי ירושלים להיכנס לבית הדין השרעי עולה ממקורות רבים נוספים לאורך כל התקופה העותומאנית.¹⁷

מה כוונת השל"ה, אם כן, באומרו "וכשאנחנו הולכים ומתפללים נגד כותל מערבי ומשתחווים לה' יתברך ורואים כותל מערבי בזה המקום אשר אנחנו עומדים ומשתחווים, אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף אלפים מהספיקות?" והיכן נזקק לאמוד "לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה?" לענ"ד כוונתו כך: השל"ה כותב שהכותל המערבי "רישומו ניכר", דהיינו שרק חלק ממנו שרד. אם כן, כאשר אדם עומד ומתפלל ישירות מול הכותל, ורואה אותו בעיניו, אין כל ספק שהוא מחוץ להר הבית, ומותר לו לעמוד שם. וכאשר אינו עומד ישירות מול הכותל הגלוי, אלא

15. "היא בית ערכאות הישמעלים" (שם עמ' 89). לא נאמר שם היכן היה בית הדין, אבל ידוע שהבניין שמצפון לכותל המערבי הידוע כיום בשם "מחכמה" שימש במשך כל תקופת השלטון העותומאני כמקום המשפט של בית הדין המוסלמי. על כך ראה: דרור זאבי, המאה העות'מאנית - מחוז ירושלים במאה ה-17, עמ' 35; אמנון כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי, ח"א עמ' 2. הדבר עולה גם מסיפורו של ר' משה חגיז ('אלה מסעי', אלטונה תצ"ג, מהדור' ירושלים תשי"ט עמ' יח-יט) על "בית ועד משפטים" הסמוך לכותל המערבי, סיפור שלדבריו היה עתיק יומין; ולעניין זה יש לציין שהרב חגיז היה יליד ירושלים (תל"ב). גם ב'שאלו שלום ירושלים' (עמ' 21) כתב ש"בקצה השני [של הכותל המערבי] עומד חצר של הדיין של ישמעאלים".

16. מבנה ה"מחכמה" כיום נמצא חצוי בקודש - על גבי הכותל עצמו - וחציו בחול, ממערב לכותל. אילו סבר השל"ה שהכותל הוא כותל העזרה, נמצא שהנכנס למחכמה נכנס לעזרה או לחיל.

17. ראה בפירוט בסדרה 'יהודים בבית המשפט המוסלמי' מאת אמנון כהן.

באזור המגורים שבו הכותל אינו נראה (וכנראה לדעת השל"ה אינו קיים כלל), שם עליו לאמוד ת"ק אמה מן הכותל המזרחי של הר הבית על מנת לוודא שאינו בפנים, כדוגמת הספק במרחץ הנ"ל.

הראיות דלעיל אינן שוללות את האפשרות שהשל"ה סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה וגם כותל הר הבית, כפי שביאר הרב קורן את דעת הרדב"ז. אולם סברה זו קשה כשלעצמה: היא אינה הולמת את פשט המשנה במידות פ"ב מ"א על "מיעוטו במערב". גם לא את פשט משנה ב' שם, על הקפת הר הבית. ההיגיון התכנוני וכבוד המקדש הוא שהקפת העזרה לא תזדקק ליציאה מהר הבית או לקפנדריא דרך העזרה. סברה זו נסתרת גם מן הטופוגרפיה של הר הבית ומספרי יוסף בן מתתיהו.¹⁸ גם אין להצעה זו כל סימוכין בדברי השל"ה (בניגוד לאפשרות הקודמת, שיש לה אחיזה בדברי השל"ה אם כוונתו להתרחקות מהכותל). אם כן, למה לנו לתלות בשל"ה סברה תמוהה זו?

לפיכך, ההבנה הפשוטה יותר בדברי השל"ה הקדוש היא שהעוגן שמאפשר את חידוש העבודה אינו הכותל המערבי אלא הדעה המקובלת, בזמנו ובכלל, שמזהה את כיפת הסלע עם מקום המקדש.

* * *

18. בקצרה: אם הכותל המערבי הוא כותל העזרה, נמצא שבמרחק 11 אמות בלבד מהכותל המערבי צריך לעמוד ההיכל הגבוה 20 אמה ממפלס הר הבית, דבר מוכחש מהמציאות הידועה. גם מדברי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים, ה,ה,ב) משתמע ברורות שיש מרווח בין חומת העזרה לחומת הר הבית, וגם משמע שהיה בו סטיו. מכאן, אגב, תשובה לשאלה מדוע הסומכים על הרדב"ז בזיהוי מקום המקדש אינם חוששים לשיטתו בעניין התפשטות העזרה עד הכותל המערבי.

הערת הרב עמיחי אליאש

כפי שביארתי במאמרי, אין הכרח שהשל"ה סבר שאפשר לברר את מקום המזבח, אך אם כן לא יתכן שהתכוון לברר זאת על פי זיהוי אבן השתייה, כיוון שלא הזכירו כלל, וממילא לא יתכן שהתכוון אליו בכותבו: "לכן מ"ש בפרק הנ"ל שרבינו חננאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים ושיקריב קרבנות בזמן הזה כו' כו', הנה אמת דיבר".

אכן אליבא דאמת ברור לי שהשל"ה סבר שהכותל המערבי הוא כותל העזרה, כפי שהראיתי מתוך דבריו, שלא ניתן לפרשם באופן אחר. לכן נאלץ לומר שהאשכנזים אכן נהגו לעמוד רק מרחוק, וכפי שעולה מהספר דרכי ציון שהרב עזריה הביא ביושר לבבו, והשל"ה לא ידע על מנהג הספרדים לגשת עד הכותל עצמו. ולאחר עשרות שנים קבלו גם האשכנזים את מסורת הספרדים, ומאז ועד היום נוהגים לגשת עד הכותל.

הליכתו של השל"ה למחכמה אינה קושייה, כיוון שבלי מפה כלל לא יכלו לדעת שהמחכמה נמצאת בהמשכו של הכותל המערבי (שהוא עצמו היה אז רק סמטא צרה וקצרה ולא רחבה ארוכה כבימינו), וממילא יתכן שכיוון שראו את רחבת הר הבית מבעד לשער השלשלת היה ברור להם שהמחכמה נמצאת מחוצה לו.¹⁹

19. [תשובת הרב עזריה אריאל: שתי הטענות העובדתיות כאן תמוהות מאוד לענ"ד. השל"ה לא ידע על מנהג הספרדים! רוב מכריע של יהודי ירושלים באותה תקופה היו ספרדים (השל"ה עצמו באגרת אחרת, אגרות א"י עמ' 220, כותב שיש בירושלים יותר מחמש מאות משפחות ספרדיות, ראה גם באגרתו של ר' דניאל פינצי עמ' רלו על בתי הכנסת בירושלים, שהגדול ספרדי והקטן אשכנזי, וע"פ ההסכם בין הקהילות האשכנזים מממנים רבע מהוצאות העיר). גם הטענה שהשל"ה לא יכול היה לדעת שהמחכמה היא בהמשכו של הכותל מוזרה ביותר כשלעצמה ובפרט לאור המקורות שצינתי בהערה 24. למחכמה יש גם חלון הצופה אל הכותל, חלון שהוזכר כבר ע"י רבי משה חגיז, עי"ש].